

1990 — 2000 чыллардагы хакас проза

1990-2000 чылларда өбөндө чоохтар, улуф чоохтар, очерктер пазыл парғаннар.

И.Топоев «Туғаннар» чоохта пүүнги чииттернің, ис-пайға, арағаа тартылып, улуф чонның кибирін ундупчатханнарын іле сығарча.

«Иртенгі тан» чыындаа кірген чоохтарда И.Топоев, С.Карачаков, М.Торбастаев паза аннаң даа пасхалары, 80 чыллардагы хоныхтың аймах сарин үзүріп, чир-суғчыларының омаларын хоостапчалар.

Пу тустағы прозада наа сарыхтығ хоос тоғыстар төрееннер. Оларның аразында саблығ кизілердеңер пазылған *эссе-очерктер* (Каркей Нербышев «Көрчем, доктор» (2005), А. Е. Султреков «Мыкайла» (2009), «Чиңіс өрінізі (2014), ан.п.), *хайхастығ чоох* (Л. В. Костякова «Сымбыл сынның хыйғызы» (2010), *тархыннаңар очерктер* (О. Шулбаев «Ханға пурлуххан түлгү чылы» (2003), «Абек» (2013)), ан.п.

Пу чылларда пазылған хоос тоғыстарның темаларынаңар паза пазылған оңдайларынаңар чоохтаза, таныхтирға кирек, амғы авторлар тархынзар даа айланчалар, пүүнги күннеңер дее сағысха түсчелер, чон кибирлерінеңер дее хынып пасчалар.

Олох туста хакас литературазында улуф пүдістіг проза произведениелері чарыхха сыхханнар. Оларның аразында *Андрей Андреевич Халларовтың, Дмитрий Иванович Чанковтың, Олег Петрович Шулбаевтің* хоос тоғыстарын адирға чарир. А.А. Халларов «*Чазыттығ чалаң*» роман пазып пастаан, че тооспаан.

1993–1994 чылларда «Хан тигір» альманахта Д. И. Чанковтың «*Палиш ам даа сыстапча*» улуф чооғы сыххан. Аның хынығ полтазы, үгредігліг сағызы, пай тілі көп хығырығчыларның хайиин тартхан.

2005 чылда Д.И. Чанковтың хоос произведениелері, піріктіріліп, пір чыындыда сығарылғаннар. Ол адалған «*Торғайах табызы*». Андағ полтыр «*Палиш ам даа сыстапча*» улуф чоохтың сын ады. Аның өөн темазы іченің

омазына чарыдылган, олох туста анынаң палғалыстыра чуртастың аймах сарилары хоосталчалар: пастағы көбленіс, чаа чоллары, чон кибірлері. Іценің омазы улуғ чоохты өтіре парча. Иң паарсастығ сөстернең ічезіне улуғласты читіріп, өөн матыр позының хацанох иткен пырозын сыыраттарда искірче. Аннаң андар чоох изерістіре, иптіг апарылча, хығырығчының алнында матырның чуртазы олған тузынаң сығара чаа тоозылған тусха теере иртче.

Улуғ чоохты тиксі көр килзе, аны кееркестіг произведение тіп санирға чарир. Анзы улуғ чоохтың өөн сағызынаң даа, тілінең дее палғалыстығ. Хығырығчыны авторның чалахай көңні, төреен чирінеңер сағызы аптапча: *«О-о төреен чирім! Ыр көрбедім мин сині. Хайда даа чөрзем, хақан даа хараамда полказың. Хорлап ахчатхан сууцаамның үнін исчеңмін, аалдагыларымның омаларын көрчеңмін. Андағ аарлығ, чағын полтыр кизінің төреен-өскен чирі. Ол уламох аарлығ полчаттыр, хақан син ырах чирде чөрчетсең, агаа хоза, чиріңзер айланары ікінчилестіг полчатса. Аннаңар пос чиріңзер айланганы – ол улуғ часка, иң улуғ өрініс».*

Пос чонының аймах кибірлері улуғ чоохтың страницаларында ідөк чарых хоосталчалар. Чиит улусха чапсых полар иргі кибірлернең танызары: үлүкүн тузындағы, от тоғызындағы, ан. пасх. Улуғ чоохтың өөн сағызы аның халғанчы чолларында чарыдылча:

«Улуғ көбленісті сынабаан, аны пілбеен кизи – хынысты читіре паалап полбас.

Іңдең чара чуртап, сидіктерні тобырбаан кизи – іңее читіре паарсап полбас.

Ада чир-суун арачылап, чуртазын даа айабин, чааласпаан кизи – Ада чир-суу нима полчатханын пілбес тее, арса».

Мындағ тирең сағыстарнаң тоозылча *«Торғайах табызы»* улуғ чоох. Автор произведениезін пір туста чаачы, үгретчі паза чайаачы кизи чили пас салған. Аның чуртас хоостыра төреен сағыстары төлдең төлге чуртир.

О.П. Шулбаевтің *«Ханга пурлуххан тұлғу чылы»* очеркі 2003 чылда сыххан. Аның алнында ол кизекти *«Хакас чирі»* газетада чарых көрген. Пу

произведениеде наа тема көдірілче. Ол пыро чох чарғылатханнарның үлүзі. Авторның сөстерінең, очерк чарыдылча «Иреелестіг үлүске урунған аарлығ ағамның, Андрей Данилович Шулбаевтің (Албынахтың), чарых хумартхызына». Очеркте отыс чылларда полған хорылыстаңар чоох парча. Ол киректер чир-суубыстың аймах орыннарында иртчелер, че өөнінде Тлачах аалда, Таштыпта паза Іскеркі заставада. Іди автор сынында полған нимелердеңер, сынында чуртаан кізілердеңер хоос істезіг апарча.

Он палазын азахха турғызар үчүн, хол ла күзінең пик хоныхха читкен Албынах, тик чирдең чон ыырчызы чіли пыроладып, 1938 чылда, тұлгү чылында, атысха чарғыладыбысхан. Аның матыр істеніс чолы постаң тузынаң сығара халғанчы күніне читіре чарыдылча. Аның палалары пабазының адына турыстығ өскеннер. О.П. Шулбаев ағазының, пабазының, оларның харындастарының оңнығ киректерін, ах сағыстарын чонға читіре.

Очерктің өөніне пір кізінің чуртас чолы алылған даа полза, мында ол тустағы тиксі чонның үлүзі көзіділген. Аалдағы чонның хонии, аңчылар кибірлері, аймах кізілернің оңдайлары киртістіг паза хоос чарыдылчалар. Авторның тілі тирең сағыстығ, иптiг, пай. Чир-чайаанның омазы аалдағы істеніснең палғалыстыра хоосталча. Иргі паза диалект сөстері килістіре тузаланылчалар.

Паза сағамғы хакас литературазы тиксі Россияның чоннарының литератураларыох чіли ікі тілнең тиліп одырча. Пістің писательлер удаа орыс паза хакас тілінең пасчалар.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. Боргоякова М.П., Майнагашева Н.С. Хакас литературазы. 11 кл.: тиксі үгредіг организацияларына электроннай приложениеліг учебник.=Хакасская литература. 11 кл.: учебник для общеобразовательных организаций. – Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2016.